

MEDZI

Martin M. Šimečka

SLOVÁKMI

STRUČNÉ DEJINY LAHOSTAJNOSTI OD DUBČEKA K FICOVI
ALEBO AKO SOM SA STAL VLASTENCOM

**KNIŽNÁ
EDÍCIA
DENNÍKA**

MEDZI SLOVÁKMI

STRUČNÉ DEJINY LAHOSTAJNOSTI
OD DUBČEKA K FICOVI
ALEBO AKO SOM SA STAL VLASTENCOM

Martin M. Šimečka

Stál som na svahu úplne sám, hmla bola taká hustá, že splývala so zamrznutým snehom. Kotvy na ocelovom lane vrzgajúceho vleku sa hojdali prázdne; usúdil som, že moji rodičia aj s bratom z nich popadali kdesi po ceste. Ja som sa sem nahor dostal len vďaka skúsenému lyžiarovi, ktorý si ma vzal medzi kolená a len čo sme sa odpojili od kotvy, zmizol v hmle.

Mal som osem rokov a na drevených lyžiach, ktoré som dostal na Vianoce, som sa začal šmýkať nadol, tušiac kdesi zjazdovku. Bolo to v Tatrách na Solisku v roku 1965, dávno predtým, než tam postavili lanovku a než sa slovenské hory zaplnili lyžiarimi. V ten deň bolo na celom svahu len zopár Tatrancov a moji naivní českí rodičia.

Moje detské lyže nemali sklznicu ani hrany, nadol ma ťahala gravitácia, ktorej som sa v jednom okamihu vzoprel len vďaka náhodnému záveju. Práve v tom okamihu sa na niekoľko sekúnd hmla roztvorila a ja som uvidel, že stojím na okraji priepasti. Detská myseľ tento výjav spracovala bez paniky, len som hľadel do rokliny s udivenou myšlienkou, ktorá by sa dala vysloviť asi takto: naozaj je to tak, že svet, do ktorého som

sa narodil, ľahostajne pripúšťa, že sa zabijem pádom do rokliny?

Údiv ma neopustil dodnes. Nie však nad ľahostajnosťou voči mne – ani vtedy ako malý chlapec som ju nebral osobne. Je to údiv nad ľahostajnosťou slovenskej spoločnosti – a opäť nie voči mne, ale voči sebe samej. Vidí sa mi, že táto vlastnosť vyviera z neúcty k životu, čím nemám na mysli iba obyčajný nezájum o tých, ktorí túto spoločnosť tvoria, mám na mysli kultúrny kód kmeňa ohraničeného pradivom rodinných väzieb, ľahostajného voči širšiemu spoločenstvu. Prítomnosť takého kódu ma neustále prekvapuje, pretože je v rozpore s obranným reflexom malého národa, ktorý si začal svoju existenciu – akokoľvek hmlisto – uvedomovať už pred dvoma storočiami.

Ľahostajnosť je tichým spoločníkom zla, lebo nebráni jeho šíreniu sa spoločnosťou. Jej prvými obeťami bývajú tí, ktorí kmeňové pradáva nezdediajú: preto sa väčšina mlčky prizerala deportáciám slovenských židov a utláčaniu etnických menších, dnes zatvára oči nad rómškymi osadami na okraji dedín.

Lenže ten istý kultúrny kód uplatňujú Slováci aj sami na seba a jeho účinky sú viditeľné aj skryté, živé aj zabudnuté: od otrávenej vody v riekach za komunizmu a katolíkov vo väzeniach cez dnešné hory vyplznuté po drastických výruboch lesov až po očividný rozdiel v bohatstve medzi východom a západom krajiny.

Po celý život sa pokúšam pochopiť túto zvláštnu ľahostajnosť, ktorá sa z času na čas nečakane premení vo svoj opak, vo vášnivú a živelnú zaujatost bytím. Pre-

javuje sa rôzne: Slovenským národným povstaním, plnými námestiami v novembri 1989, nacionalizmom aj odporom voči nemu.

Mnohé národy sú posadnuté samými sebou a neustále riešia svoju povahu, vlastné spory a traumy, donekonečna vykladajú svoje dejiny, hľadajú v nich zmysel existencie a budúci osud. Naši susedia, Česi, Maďari aj Poliaci, sú šampiónmi v tejto posadnutosti a Slováci vyzerajú v porovnaní s nimi ako majstri nadhľadu, čo však môže byť len iný pojem pre ľahostajnosť voči vlastným dejinám a osudu.

Samozrejme, je možné aj to, že existuje akási tichá a nevypovedaná dohoda vo vnútri slovenskej spoločnosti, ktorú som neodhalil, lebo do nej v skutočnosti nepatrím. Narodil som sa a žijem tu síce takmer celý život, ale okrem mojich slovenských detí a manželky žije celé moje príbuzenstvo v Česku. Vždy som závidel svojim spolužiakom, že na prázdniny odchádzali na slovenskú dedinu k starým rodičom, kým ja som ich trávil v Brne. Dodnes mám podozrenie, že v týchto dedinách sa moji spolužiaci a spolužiačky učili kultúrnemu kódu, ktorý nikdy nevytlúštim.

Narodiť sa ako cudzinec vo svojej vlasti je existenciálny paradox, ktorý sa dá prekonať len tým, že si túto vlasť citovo a intelektuálne privlastníte, inými slovami, celý život sa budete pokúšať jej porozumieť. Nie som v tom ničím mimoriadny, tento údel prijali napríklad mnohí slovenskí Maďari.

Vlasť sa dá, samozrejme, aj odmietnuť. Keď som mal pätnásť rokov a hrdo som domov priniesol občiansky

preukaz, moja česká mama ho prelistovala a zistila, že som sa prihlásil k slovenskej národnosti. Pre ňu to bol šok, pre mňa samozrejmosť, ktorú som však musel znovu premyslieť o dvadsať rokov neskôr, keď sa delilo Československo. Keďže som mal českých rodičov, podľa vtedajšieho zákona som automaticky získal české občianstvo. Išiel som na matriku požiadať namiesto neho o slovenské.

Bol to zvláštny zážitok. Mal som povest' zradcu slovenského národa, pretože som verejne nesúhlasil so vznikom Slovenskej republiky ako dôsledku rozpadu Československa. Požiadať o slovenské občianstvo vyzeralo ako čire bláznovstvo, ja som však vedel, že ak chcem zostať na Slovensku žiť a verejne o ňom premýšľať, nesmiem si ponechať únikovú cestu. Pani matrikárka sa od dojatia rozplakala.

Normalizácia po slovensky

Ked' som si po prvý raz uvedomil, že spoločnosť, štát, režim a ich dejiny naozaj existujú, mal som jedenásť rokov. Hrali sme sa s chlapcami z nášho domu na vojakov v jamách, z ktorých sa mali stať základy budúcich panelákov. Bol august 1968, po neďalekej ulici prechádzali ruské tanky a my sme na ne hádzali kamene. Jeden z nich zastavil a pomaly otáčal hlaveň smerom k nám. V tom okamihu som zároveň pochopil, hoci som to vtedy nevedel formulovať, že dejiny sú osobné. Alebo, ako by povedal môj otec, že veľké dejiny štátov a malé dejiny ľudí sú osudovo spojené.

On bol napokon v mojom živote prvý príklad tohto spojenia. O necelé dva roky neskôr, na jar v roku 1970, prišiel domov a takmer veselo nám oznámil, že ho práve vyhodili z univerzity, kde učil filozofiu a dejiny marxizmu. V jeho hlase som počul úľavu, že konečne prišlo to, čo dlho očakával, a veselosť bola vyvolaná zážitkom z frašky, ktorá vyhadzovu predchádzala. Začala sa normalizácia.

Komunistické režimy mali v celom sovietskom bloku rovnakú štruktúru, založenú na absolútnej moci viditeľnej komunistickej strany a moci neviditeľnej tajnej polície. Mali aj rovnaký ideologický jazyk s pojmami, ktoré mi už vypadáajú z pamäti: diktatúra proletariátu, demokratický centralizmus, socialistický realizmus, reálny socializmus, súdruh, päťročnica, výrobné prostriedky a mnoho ďalších.

Napriek tomu sa tieto režimy od seba značne líšili

vďaka odlišným národným dejinám a povahám, ktoré sa v nich odrážali ako v pokrivenom zrkadle. Normalizácia v Československu by mohla byť prípadovou štúdiou, ako môže tá istá idea v tom istom systéme vyústiť do dvoch odlišných realít.

Gustáv Husák, ktorého po okupácii dosadila Moskva, sa rozhodol prinútiť českú a slovenskú spoločnosť rozjarenú Pražskou jarou opäť k poslušnosti tým, že zbaví spoločenského vplyvu všetkých, ktorí sa na nej podieľali. Inými slovami, že ich vyhodí zo strany aj zo zamestnania a pošle – vôbec nie obrazne – k lopate. Vedľajším účinkom týchto čistiek malo byť zastrašenie mlčiacej väčšiny, aby mlčala ešte dôslednejšie.

V Česku prebehla normalizácia podľa plánu. Intelektuálna elita bola s chirurgickou presnosťou odrezaná od zvyšku spoločnosti a na jej miesto dosadli náhradníci druhej kategórie, ktorých mená si už dnes nikto nepamätá, ale vtedy zaplňali noviny svojimi článkami a ich knihy vychádzali v masových nákladoch. Vyzeralo to na duchovnú samovraždu, ktorú Česi spáchali sami na sebe síce pod tlakom, ale bez odporu.

Slováci, naopak, na prvý pohľad kládli odpor a dali Čechom lekciu v prefíkanosti. Splnili síce Husákom predpísané kvóty o počte vylúčených zo strany a vyhodnených z práce, ale obratom väčšiu časť intelektuálnej elity upratali do knižníc, redakcií bezvýznamných časopisov či do výskumných ústavov s nezapamätateľnými názvami.

Tento odlišný prístup sa prejavil už v 80. rokoch v odlišnom vývoji oboch spoločností, ale najmä po ro-

ku 1989. K tomu sa dostanem neskôr, teraz sú namieste dve otázky: prečo vydláždili slovenskí komunisti väčšine národnej elity ústupovú cestu a prečo sa ňou elita vydala?

Jedným možným vysvetlením je legenda o slovenskom národe, ktorý – na rozdiel od Čechov – nikdy komunizmus neprijal, a preto s režimom aj normalizáciou vybabral po svojom. Myslím si, že toto vysvetlenie neplatí, lebo to bolo skôr naopak: väčšina národa komunizmus prijala, lebo mu – na rozdiel od Čechov – vďačila za nebývalú modernizáciu spoločnosti a dramatické zlepšenie životnej úrovne.

Druhým vysvetlením je, že Slováci vtedy ešte stále žili podľa kultúrneho kódu kmeňa s pradivom rodinných väzieb, ktoré splietajú záchranné siete. Legenda hovorí, že v každej slovenskej rodine bol jeden komunista a jeden ľudák ako ochranné štíty pre prípad, že sa režim vymenia. Je to možné, ale ja dávam prednosť tretiemu vysvetleniu.

Slovenskí komunisti poslúchli reflex malého a mladého národa, čo si chráni úzku elitu, bez ktorej by opäť klesol len na úroveň kmeňa. Súčasne však od tejto elity vyžadovali – výmenou za jej záchranu – poslušnosť.

Spisovatelia

Odpoveď na otázku, prečo slovenská elita na túto dohodu o poslušnosti pristúpila, je kľúčová a mám len jednu: ľahostajnosť.

Jej ukázkovým príkladom a typickým vzorcom správania boli spisovatelia. Témou ich kníh bola takmer výlučne slovenská spoločnosť, písali jej príbeh, ktorý potom dodatočne vysvetľovali literárni kritici. Spolu tvorili jednu veľkú fikciu o slovenskom národe, v ktorej úplne chýbala osobná skúsenosť každého, kto v tých časoch žil. Teda skúsenosť okupácie krajiny, v ktorej vyše dvoch desaťročí sídlili tisíce ruských vojakov, skúsenosť normalizácie. Lenže písať o tejto skúsenosti komunisti zakázali a spisovatelia poslúchli. Výmenou za to mohli publikovať svoje knihy.

Čo iné ako ľahostajnosť voči spoločnosti, nehovoriac o nárokoch literatúry, môže vysvetliť rezignáciu slovenských spisovateľov na písanie pravdy o živote, akým vtedajšia okupovaná, neslobodná spoločnosť žila? Viacerí z nich pritom patria k špičke slovenskej literatúry a ich knihy sa právom stali súčasťou národného pokladu.

Keď som sa ich po roku 1989 pýtal, prečo pristúpili na dohodu o poslušnosti, vysvetľovali mi, že do svojich kníh pašovali posolstvá, ktorým ich čitatelia rozumeli. Keď som namietal, že týmto pašovaním utajených odkazov v skutočnosti tvorili kultúrny kód spoločenskej ľahostajnosti voči právu na slobodne vyslovenú pravdu, nechápali, o čom hovorím. Veď to boli len knihy, vraveli.

Bol to paradox tých čias: slovenská literárna elita, na rozdiel od českej, mohla až na výnimky za normalizácie publikovať a užívala výhody spoločenskej autority. Súčasne však toto privilégium odmietala chápať ako záväzok voči spoločnosti. Úmyselne podcenila svoju spoločenskú rolu, pretože keby uznala jej skutočný význam, musela by sa vzbúriť v mene pravdy – to by však znamenalo porušenie dohody s komunistami a zákaz publikovania. Ako inak to nazvať než lahostajnosťou voči spoločnosti?

Slovenskí komunisti to možno mysleli dobre, ale záchranou slovenskej elity ju zároveň prizvali k tomu, aby sa aspoň na čiastočný úväzok podieľala na normalizácii. Slovenskej spoločnosti, ktorá sa k tejto dohode ako celok ochotne pridala, tak už nemal kto povedať, že to nie je správne.

To, čo tu píšem, nemyslím ako výčitku slovenským spisovateľom, lebo oni sa ocitli v podstatne zložitejšej situácii než ich českí kolegovia. Tých totiž pražskí normalizátori zbavili mravnej dilemy, pretože im žiadnu dohodu neponúkli a jednoducho ich vyhodili za dvere. Jediným, komu takú dohodu ponúkli, bol Bohumil Hrabal, ktorý na ňu aj pristúpil. Mnohí v Česku mu to dodnes nevedia odpustiť.

Pre spisovateľa niet ťažšieho rozhodnutia, než sa dobrovoľne – v mene vyššieho princípu pravdy a univerzálne chápanej slobody ľudskej bytosti – zriecť publikovania. Poznal som takých len niekoľko.

Prípád Tatarka

To, čo nazývam ľahostajnosťou voči spoločnosti, sa často ukrýva za zdanlivú pokoru: ja predsa nie som lepší než iní a ten, kto si osobuje právo vstupovať do svedomia národa, je arogantný povýšenec. (Tento argument som často počúval na adresu disidentov.)

To je však typické slovenské nepochopenie spoločenskej roly elít – od tých intelektuálnych cez ekonomické až po politické. Sú totiž privilegované svojím postavením, ale to ich zároveň zaväzuje k postojom, ktoré si občas vyžadujú odvahu. Slovenskí spisovatelia ju v čase normalizácie nenašli, lebo spoločnosť im za to nestála.

Existuje však ešte iný druh ľahostajnosti, ktorá ma počas normalizácie prekvapila oveľa viac, pretože vyvracala ilúziu o slovenskej spoločnosti držiacej pokope vďaka prадivu osobných vzťahov: bola to ľahostajnosť voči osudu priateľov a kolegov.

Dominik Tatarka bol jedným z najvýznamnejších slovenských spisovateľov minulého storočia, ktoré sa hlboko vpísalo do jeho ostro rezanej tváre. Mal oceľové vlasy, uhrančivý pohľad, chrapľavý hlas od reťazového fajčenia cigariet a jemné ruky s dlhými prstami. Ale najmä to bol spisovateľ, ktorý odmietol dohodu so slovenskými komunistami.

Nebol jediný. Ivan Kadlečík, Pavol Hruz, Zora Jesenská a niekoľko ďalších si zvolilo rovnaký osud. O Tatar-kovi píšem preto, lebo som strávil v jeho blízkosti posledné roky jeho života a prežíval s ním následky slovenskej ľahostajnosti. Jeho vtedajšia osamelosť nebola

len prejavom doby, ale aj povahového rysu slovenskej spoločnosti, ktorý sa pokúšam pochopiť, pretože jeho znaky vidím aj dnes.

Pre vtedajšiu normalizáciu bolo typické, že knihy zakázaných spisovateľov boli vyradené zo všetkých knižníc, ich mená zmizli z učebníc a panoval zákaz ich čo i len vysloviť. Presne toto sa prihodilo Tatarkovi a presne toto postihlo stovky jeho českých kolegov. Napriek tomu bol medzi ich osudmi obrovský rozdiel.

Zakázaní českí spisovatelia totiž čoskoro vytvorili spoločenstvo, ktoré neskôr prerástlo do paralelnej kultúry so všetkým, čo k nej patrí: vydávali knihy v samizdate, ktoré čítalo relatívne veľa ľudí. Fungovala literárna kritika a čulý spoločenský život, ktorý sa tajnej polícii nepodarilo potlačiť napriek tomu, že používala násilie vrátane väzenia. Paradoxom českej normalizácie, ktorá spočiatku vyzerala ako duchovná samovražda národa, bol vznik tejto paralelnej kultúry, na ktorú sú dnes Česi právom hrdí, a diel, ktoré sa v 21. storočí stali klenotmi českej literatúry.

Keď som sa s viacerými českými spisovateľmi po roku 1989 rozprával o tomto období, povedali mi, že patrilo k najkrajším v ich životoch. Bolo to vďaka zážitku zo súdržnej komunity, vďaka tomu, že prakticky celá česká literárna elita (s výnimkou Hrabala) zdieľala spoločný osud vyhnanco. Na Slovensku to bolo naopak: väčšina elity pristúpila na dohodu s komunistami a tí, ktorí ju odmietli, sa stali vyhnancami v pravom zmysle tohto slova – osamelými pustovníkmi v duchovnej púšti.

Vyhnanstvo bolo od nepamäti využívané ako alternatívny trest smrti a Tatarka tomu rozumel. Chcu ma zabíť, hovorieval mi. Komunisti ho odsúdili na samotu. Zamestnal sa ako brigádnik v Horskom parku, aby bol medzi ľuďmi, ale onedlho dostal výpoveď. Znížili mu dôchodok, aby ho uväznila chudoba. Toto všetko sa dialo s vedomím či na príkaz vtedajšieho ministra kultúry a Tatarkovho spisovateľského kolegu, básnika Miroslava Válka.

Malo to istú politickú logiku, keďže Válek bol predovšetkým komunista a až potom básnik, reprezentoval normalizačný režim a jeho snaha urobiť z Tatarku vyhnanca bola preto pochopiteľná. To, čo som vtedy nechápal a dodnes tomu úplne nerozumiem, bola ľahostajnosť slovenských spisovateľov voči Tatarkovmu osudu.

Chodieval som za Tatarkom v 80. rokoch často ako mladý muž a našiel ho vždy v rovnakej situácii: sedel sám za písacím strojom vo svojej malej pracovni na prvom poschodí s výhľadom na Bratislavu. Jeho osamelosť ma poburovala a vtedy som slovenským spisovateľom ich ľahostajnosť nedokázal odpustiť.

O tridsať rokov neskôr rozumiem ich postoju lepšie a myslím si, že bol prejavom ľudskej a súčasne národnej povahy. Jedným dôvodom, prečo sa Tatarku zriekli, bol strach. Návšteva Tatarku by neušla pozornosti tajnej polície, ktorá ho sledovala. Návštevník by tak porušil dohodu s komunistami, že Tatarka má byť vyhnancom odsúdeným na samotu, a riskoval by, že sa vyhnancom stane aj on sám. Jednou z mála výnimiek

bol spisovateľ Dušan Mitana, ktorý Tatarku navštevoval.

Druhý dôvod bol však možno ešte silnejší. O čom by sa s ním rozprávali? O svojej poslušnosti? Mali riskovať jeho výčitku, že slúžia ruským okupantom – a naozaj by im to Tatarka hovoril? Keby v sebe našli tú odvahu stretnúť sa s vyhnancom a vypočuť si takú výčitku, boli by sa už dávno vďaka tej istej odvahe pridali na jeho stranu.